

З ІСТОРІЇ ПРОФІЛІЗАЦІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ГІМНАЗІЙНОЇ ОСВІТИ В ХІХ - на початку ХХ ст.

Сучасна ідея профільного навчання має виправдані тривалою історією розвитку школи і педагогічної думки цілі: розвинути особистісний творчий потенціал учня, створити сприятливі умови для реалізації його індивідуальних особливостей, інтересів та потреб, підготувати до майбутньої фахової діяльності з врахуванням реальних замовлень ринку праці. Проте і сьогодні вона продовжує залишатися предметом дискусій.

Періодичні видання кількох останніх років, як найбільш оперативне поле для широкого обговорення, щедро заповнені публікаціями, які пропонують свій аналіз проблеми профілізації середньої школи або діляться досвідом (Н.Аніськіна, Л.Артьомова, Н.Бібік, М.Богуславський, М.Віднійчук, В.Гузєєв, Є.Дніпров, А.Пінський, Т.Захарова, В.Кизенко, В.Крупник, П.Лернер, І.Лікарчук, І.Осадчий та інші). Не бракує і конкретних навчально-методичних пропозицій щодо запровадження профільного навчання за основними напрямками спеціалізації (Є.Аршанський, Г.Китайгородська, Ю.Ковбасенко, Л.Масол, Н.Миропольська, О.Петунін, О.Поляков, П.Самсонов, Т.Сірик, С.Сірик та інші). Проводяться дослідження набутків профільної школи в зарубіжних країнах (М.Богуславский, Г.Єгоров, Н.Лавриченко, О.Локшина, Б.Мельниченко).

Серед питань, які досі здаються проблемними, є поєднання вимог інтеграції знань, формування широкого загального культурного рівня сучасної людини і спеціалізації підготовки члена суспільства в контексті соціального замовлення на розвиток продуктивних сил. Похідним від цієї проблеми стає питання змісту навчання і складу навчальних предметів, форм організації профільного навчання. Метою даної статті є історико-педагогічний аналіз гімназійної освіти в Україні з точки зору того, якою мірою гімназіям вдавалося реалізувати ідею поєднання загальної і спеціальної освіти, чи завжди ця ідея відповідала суспільним потребам, яким чином суспільні потреби у спеціалізації середньої освіти вирішувалися у змісті гімназійної освіти і яким був результат.

Як тільки світська освіта відділилася від духовної, у ній одразу сформувалися „дві самостійні й однаково важливі області: освіта загальна й професійна” [1, с. 2]. Ще на початку XVIII століття в результаті реформ Петра I сформувалося яскраво виражене соціальне замовлення на професійну освіту для задоволення нагальних практичних потреб розвитку держави, що проявилось у створенні спеціальних шкіл з певним профільним (за сучасним висловом) спрямуванням: навігаційних, інженерних, гірничорудних, артилерійських, медичних, іноземних мов („разноязычных”) та інших. Загальна освіта супроводжувала спеціальну підготовку у вищезгаданих школах, проте залишалася на другому плані. Усвідомлення важливості загальної освіти, вільної від утилітарних професійних спрямувань, визріло до стадії реалізації лише за часів Катерини II (остання чверть XVIII ст.), яка, за висловом І.Альошинцева, „замість девізу „професійний робітник” поставила на знамені просвіти – „людина-громадянин” [2, с.7], що надало пріоритетності цілям загальнокультурної освіти і виховання.

З початком створення в Російській імперії у 1804 р. єдиної загальнодержавної системи освіти гімназії постали в ній як середня загальноосвітня ланка, після закінчення якої можна було або 1) вступати до університету, або 2) займатися практичною діяльністю. Головною рисою гімназій (чоловічих, бо жінки доступу до середньої освіти ще не мали) на цьому етапі їх розвитку були загальнокультурний характер, багатопредметність і енциклопедичність навчальної програми. В основі викладання лежав „реальний напрям як у відношенні до курсу наук, так і у відношенні до способу навчання, необхідною умовою успішності якого була визнана *наочність*” [3, с.8].

Протягом чотирьохрічного гімназійного курсу викладалися наступні предмети: латинська, французька і німецька мови; чиста й прикладна математика, дослідна фізика; загальна й російська статистика, історія, географія; філософія, мистецтво і політична економія; природнича історія, технологія і комерційні науки; малювання. Такий склад предметів мав на меті привчити дітей до навчальної праці, розбудити в них прихильність до наук і бажання їх вивчати, дати відчутти ціну знань і саме завдяки цьому розвинути здібності до різноманітної служби [1, с.66], тобто зробити загальну освіту основою професійної діяльності.

Досвід перших кількох років існування гімназій засвідчив, що ця програма виявилася „занадто вразлива і з принципової, і з чисто технічної навчальної точки зору” [3, с. 8]. Як результат, кількість гімназій зростала повільно - на початок 1809 р. на всій території

Російської імперії їх нараховувалося лише 32 [2, с.47]. Учні в гімназіях було небагато: дворянство взагалі намагалося уникати гімназій і віддавало перевагу домашнім вчителям і приватним пансіонам, а бідні чиновники, купці й городяни, бажаючи швидше прилаштувати своїх дітей на службу, здебільшого не доводили їх до старших класів гімназії. Таким чином, на початковому етапі свого становлення гімназії як середній навчальний заклад з широким загальнокультурним змістом освіти не виконували ні першої своєї задачі – підготовки до прослуховування університетських наукових курсів, ні другої – підготовки до державної служби чи ведення власної справи [1, с.69].

Тому в 1811 р. міністром народної освіти був затверджений проект нового навчального плану гімназії, запропонований куратором С.-Петербурзької шкільної округи С.Уваровим. По суті заходів, здійснених С.Уваровим (виключення з гімназійного курсу цілих циклів наук, наприклад, філософії, політичної економії, комерційних наук, естетики, і, навпаки, виділення кількох центральних, а саме: математики, російської мови і класичних мов), його пропозиції можна вважати першою спробою профілізації гімназій за словесно-математичним напрямом. Ця профілізація здійснювалася в рамках загальної гуманітарної освіти і не передбачала прикладної професійної підготовки учнів.

У 1819 р. Вчений комітет обґрунтував положення, яке пояснювало необхідність скорочення змісту гімназійного курсу і визначило долю гімназій на кілька десятиріч вперед: гімназії мали обмежуватися навчальними предметами, що готували учнів до вступу в університет [2, с.64]. Посилювалася роль класичних мов для полегшення сприймання університетських наукових курсів, значна частина яких викладалася латиною запрошеними з-за кордону професорами. Фактично, це означало спеціалізацію гімназій відповідно до університетського курсу й академічної освіти.

Зміни у навчальній програмі гімназій, що відбулися протягом 1819-1828 рр., призвели до виключення з неї природничої історії, технології, філософії, психології, мистецтва, політичної економії і основ комерційних наук. Натомість зростала вага стародавніх мов, особливо латини. Гімназії набували характеру профільного загальногуманітарного навчального закладу, зорієнтованого на продовження освіти в університеті за притаманними йому напрямками: математичним, словесно-історичним, юридичним.

Статут гімназій 1828 р. не тільки зміцнив спеціалізацію гімназій як підготовчих закладів до вступу в університет, посиливши класичний характер гімназійного курсу шляхом виключення прикладної математики та всіх природничих наук, крім фізики, і

збільшення годин на вивчення стародавніх мов. У ньому були також офіційно закріплені станові обмеження на гімназійну освіту як освіту тільки для дітей дворян і чиновників. Таким чином, процес профілізації навчання у гімназії набував з 1828 р. ще й політичного забарвлення.

У період з 1828р. по 1849 р. зміни у навчальних планах гімназій проводилися переважно у бік звуження освітньої програми. Єдиним відступом від цієї тенденції було введення вивчення законодавства. По суті, вивчення законодавства не було необхідною умовою вступу до університету, проте метою нового навчального предмету ставилося „ознайомлення з вітчизняним законодавством тих з учнів, котрі після закінчення гімназії поступають одразу на службу” [5,с.366]. Визнання цієї практичної потреби було першим сигналом, який вказував на необхідність перегляду спеціалізації гімназій і більшого узгодження їх з життєвими реаліями.

У російській Концепції профільного навчання на старшому ступені загальної освіти [8] висловлюється думка, що першою спробою запровадження диференційованого навчання у вітчизняній середній школі є Статут гімназій і прогімназій 1864 р., за яким стало можливим існування двох типів гімназії: класичної і реальної. Проте це не зовсім відповідає історичній дійсності.

Окремі випадки відкриття при гімназіях спеціальних комерційних, землемірних, лісових та інших класів і курсів зустрічалися вже в першому десятиріччі XIX ст. [6, с. 228 - 232]. Але вони відкривалися без певного плану, на прохання місцевих громад і без участі міністерства освіти у розробці їх змісту і зв'язку між спеціальною і загальною освітою. Вперше ж загальнодержавна біфуркація гімназійної освіти на рівні навчального плану за двома ухилами – класичним і реальним – була здійснена в 1849 р. Дослідники називають її ударом по класицизму і пояснюють тим, що ідеали античності, які несли з собою стародавня історія, література й мови, внаслідок європейських революцій 1848 р. були запідозрені у „політичній неблагонадійності” [7, с.107]. З іншого боку, проведення в життя принципу становості освіти вимагало якимось чином „відволікати дітей виробничого класу від гімназій” [2, с.138]. Таким чином на цьому етапі руху маятника від загальної освіти до професійної поява в гімназіях реальних класів для дітей міщан, ремісників і дрібних купців знову була викликана соціально-політичними причинами.

Гімназійний курс, який став 7–річним, фактично був поділений на загальний і спеціальний. Спеціальна освіта починалася з 4-го класу, де, крім спільних предметів

(Закону Божого, російської та церковнослов'янської мов, математики, фізики, математичної географії, німецької і французької мов), вводилися спеціальні додаткові курси відповідно до вибору учнів. Для тих, хто готувався після закінчення гімназії до служби чи іншої практичної діяльності, вводилися лекції російської і слов'янської мови, а замість стародавніх мов читалися курси практичної математики і російського законодавства. Для тих, хто хотів вступати до університету, зростала частка латинської мови, а для вступників на філософський та історико-філологічні факультети здійснювалося викладання грецької мови.

В Україні пропозиція посилити у середній школі вагу реальної освіти отримала підтримку на високому державному рівні. Київський генерал-губернатор Бібіков ще в 1847 р. пропонував покласти в основу навчального плану гімназій реальні науки, які, на його думку, могли дати освіті молодих людей „направление более материальное, которое, занимая ум их знаниями положительными, не давало бы времени воображению отвлекать их от полезных занятий” [1, с.277], у 1850 р. він повторив свою пропозицію.

Міністерством освіти було запропоновано замінити у гімназіях грецьку мову природничими науками, які „становлять потребу сучасної освіти” [1, с.290].

Рекомендувалося залишити грецьку мову лише: 1) у гімназіях університетських міст для підготовки молодих людей до вступу на історико-філологічні факультети; 2) у гімназіях південних міст, у тому числі Одеси і Ніжина; 3) у головних містах прибалтійської краю.

В результаті введення 14 травня 1852 р. нових навчальних планів [2, с.183-184] усі гімназії розрізнялися за розподілом навчальних предметів таким чином: 1) гімназії з природничою історією і правознавством; 2) гімназії тільки з правознавством; 3) гімназії з грецькою мовою (загальною кількістю 9). Таким чином у середній школі була продовжена тенденція до звуження загальної освіти і її спеціалізації.

У 1864 р. ця тенденція набула розвитку: класична гімназія була поділена на два типи - з обов'язковим вивченням двох класичних мов (латини і грецької) або однієї (латини), крім того був започаткований новий тип середнього навчального закладу - реальна гімназія, в якій не вивчалися стародавні мови і був розширений курс природничої історії. Реальні гімназії мали становити чверть від усього числа гімназій.

Освітні контрреформи 70-80-х років XIX ст. були спрямовані на посилення позицій класичної гімназії у її баченні міністром Толстим і протидіяли поширенню реальної освіти. Статут гімназій і прогімназій від 30 липня 1871 р. затвердив статус класичної

гімназії як єдиного повноправного привілейованого середнього навчального закладу, випускники якого після складання іспитів на атестат зрілості могли вступати до університетів та інших вищих шкіл. Серед організаційно-методичних принципів, закладених в основу діяльності класичних гімназій, декларувалося встановлення однакових програм з точним розподілом матеріалу по класам і рокам і однакові правила іспитів [9, с.53], що означало скасування будь-якої іншої диференціації і спеціалізації навчального процесу в гімназіях, окрім класичної. Роль гімназії як закладу загальної освіти зміцнилася.

Реальні гімназії, проіснувавши не більше 8 років, скасовувалися. Натомість відкривалися реальні училища, які за прийнятим 15 травня 1872 р. „Статутом реальних училищ” були зведені до рівня середніх спеціальних навчальних закладів нижчого ґатунку: після їх закінчення вступ до університетів був неможливий. Доречно, між тим, зауважити, що у 5-му і 6-му класах реальних училищ (термін навчання у них був зменшений на 1 рік) продовжувала здійснюватися диференціація навчання: тут діяли два відділення – основне і комерційне [7, с.114].

Елементом профілізації навчання у жіночих гімназіях відомства Міністерства освіти, утворених в 1870 р. на базі жіночих училищ, стала організація протягом 8-го року навчання спеціального додаткового педагогічного класу для тих випускниць, які бажали отримати право на звання домашньої вчительки чи наставниці. Кожній учениці додаткового 8-го класу надавалося право обирати предмет, з якого вона хотіла б отримати звання домашньої наставниці. Цей предмет слід було вивчати в об’ємі, встановленому для чоловічих гімназій. Обов’язковими для всіх учениць були курси педагогіки й дидактики, а також методики початкового навчання російської мови й арифметики [7, с.135].

Навчальні плани гімназій протягом 80-90-х років XIX ст. залишалися без суттєвих змін – вони орієнтували своїх випускників на навчання в університетах чи інших вищих навчальних закладах. Професійна освіта надавалася лише в реальних училищах і комерційних школах (з 1896 р. - училищах), що відкривалися за приватною ініціативою.

У XX-те століття освітня система Російської імперії увійшла в розпал дискусій про характер середньої освіти. Новий імпульс ідея профільного навчання отримала в процесі підготовки в 1912-1916 рр. гімназійної реформи. Запропонований комісією Державної думи у 1912 р. проект реформи середньої школи продемонстрував намір запровадити

єдиний тип середньої загальноосвітньої школи, побудованої на принципах природознавства і людинознавства [10]. До переліку природознавчих предметів були включені фізика, хімія, мінералогія, ботаніка, зоологія, біологія, геологія, астрономія.

Людинознавчі навчальні предмети включали рідну мову, літературу, психологію, історію. До необхідних у середній школі предметів долучалися також математика, графічні мистецтва, іноземні мови. Нова школа поділялася на два ступені: перший – 3-річний курс початкової загальної освіти, другий – чотирирічний курс спеціальної освіти за двома напрямками: гуманістичним і реальним. До того ж освіту в цій школі могли здобувати як хлопці, так і дівчата. Бажання посилити індивідуалізацію навчання у новій середній школі вилилося у пропозицію створити окремо гімназії фізико-математичного та філологічного типу.

У проекті реформи П.Ігнат'єва [11] пропонувалося з четвертого року шкільного навчання розпочинати другий, 4-х-річний ступінь, для якого встановити три основні типи семикласної школи: 1) новогуманітарне відділення з переважанням гуманітарних предметів і однією новою іноземною мовою; 2) класичне гуманітарне відділення з переважанням гуманітарних предметів над математичними та природничо-науковими і вивченням однієї стародавньої і однієї нової іноземної мови; 3) реальне відділення з переважанням в одному відгалуженні математичних предметів, у другому – природничо-наукових і однією новою іноземною мовою.

Жоден із запропонованих проектів не був реалізований: Державна дума через революцію 1917 р. не встигла надати реформі законодавчої сили. Тому у вирі післяреволюційних визвольних змагань зміст навчання у гімназіях України продовжував носити гуманітарно-філологічний характер. Як зазначається у Концепції профільного навчання в старшій школі України [12], у 1918 р. Наркомос України прийняв “Положення про єдину трудову школу УСРР”, згідно з яким у старших класах середньої школи виокремлювались три напрями поглибленого вивчення предметів: гуманітарний, природничо-математичний і технічний. Але ця схема не була реалізована.

З 1919 р. почалася масова ліквідація старих гімназій і відкриття нових українських. У „Проекті Єдиної школи на Україні” зазначалося, що єдиною школою може бути тільки загальноосвітня школа, а професійну освіту пропонувалося відокремити і будувати „поверх загальноосвітньої школи на різних її ступенях” [13, с.7]. Творці нової української єдиної школи бачили професійну школу диференційованою за різними

галузями промислово-професійної освіти, а за гімназією залишали право підготовки дитини до вищої освіти: учні, що мали хист до науки, могли переходити до гімназії, де за чотири роки класичного або реального навчання готувалися до вивчення вищих загальних наук чи до вищої технічної школи [14, с.6-7]. Проблема професійної підготовки школярів ще чекала на своє вирішення, але висвітлення цього періоду її історії має стати предметом наступних досліджень. Досвід же розглянутого періоду дозволяє зробити висновки про те, що профільна освіта повинна спиратися на загальнокультурні знання як засіб гуманітаризації освіти незалежно від профілю навчання школярів, а пріоритетними мотивами у виборі профілю середньої освіти мають бути суспільні інтереси, а не політичні.

Література

- 1.Рождественській С.В. Историческій обзоръ дѣятельности Министерства Народнаго Просвещенія 1802-1902. - СПб, 1902. – 785 с.
- 2.Алешинцев И. История гимназическаго образования в России (XVIII и XIX век). – СПб.,1912.– 352с.
3. Локоть Т.В. Мысли педагога о реформе школы. – СПб., 1912. – 89 с.
4. Сірополко С. Історія освіти в Україні. Підготував Ю.Вільчинський. 2-ге вид. – Львів: Афіша, 2001. – 663с.
5. Шмидь Е. Історія средне- учебныхъ заведеній въ Россіи. – СПб., 1878.
- 6.Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. XVIIIв. – первая половина XIX в. / Отв. ред. М.Ф.Шабаева. – М.: Педагогика, 1973. – 608 с.
7. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в./ Отв. ред. А.И.Пискунов. – М.:Педагогика, 1976. – 600с.
8. Концепция профильного обучения на старшей ступени общего образования // Профильное обучение. – 2003. - № 1. – С.12-18.
- 9.Ганелин Ш.И. Очерки по истории средней школы в России второй половины XIX века. – М.-Л.: Учпедгиз, 1950. – 276 с.
10. Проект реформы средней школы. Доклад Совѣщанія, образованнаго Государственной Думой для разработки проекта реформы средней школы.–СПб.:Издание журнала „Русская Школа”,1912.–77с.
11. Материалами по реформе средней школы. Примерныя программы и объяснительныя записки, изданныя по распоряженію г.Министра Народнаго Просвещенія// Журнал Министерства Народнаго просвещенія. – 1915. – ч.LX. - ноябрь. – С.1-144.
12. Україна. Міністерство освіти і науки. Концепція профільного навчання в старшій школі // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 2003. - №24. – С.3-14.
13. Проект Єдиної школи на Вкраїні. Книга 1. Основна школа. – Кам'янець-Подільський: Друкарня Подільського Видавничого Товариства „Дністер”, 1919. – 172 с.

14. Русова С. Єдина діяльна (трудова) школа: Вступна лекція на катедру педагогіки. - Катеринослав; Ляйпціг: Укр. вид-во в Катеринославі, 1923. – 53с.